

ÇAĞATAY HANLIĞI'NDA VERGİ*
TAXATION IN CHAGHATAI KHANATE**Fatih ORTA*****Öz****Article Info**

Cengiz Han'ın oğlu Çağatay Han'ın adıyla tarih sahnesinde kendisine yer bulan Çağatay Hanlığı, coğrafi konum olarak Moğol İmparatorluğu'nun kalbinde yer almaktadır. Moğol birliği bozulunca diğer Moğol uluslarının ortasında kalmaya devam etti. Çağatay Hanlığı, konumu itibarıyla İpek Yolu güzergahında yer almaktadır. Diğer taraftan Çağatay Hanlığı, kuruluş yıllarını Büyük Hanlık gölgesinde geçirmiştir. Bundan dolayı bağımsız hareket etmekte zorlanmıştır. Çağatay Hanlığı, dönem kaynakların hakkında en az bilgi verdiği Moğol şube devletidir. Bu yüzden Çağatay Hanlığı'nın ekonomik yapısına ilişkin malumatımız oldukça mahduttur. Büyük Moğol Hanlığı'nın etkisi altında kaldığı için en azından ilk dönemlerinde ekonomik yapısı ona bağlıydı. Bu çalışmada Çağatay Hanlığı'nın vergi politikalarının neler olduğu ile Hanlık dahilinde toplanan vergi kalemleri üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Moğol, Çağatay Hanlığı, Ekonomi, Vergi.

Araştırma Makalesi

Geliş Tarihi:11/01/2024

Kabul Tarihi:11/05/2024

Atf

Orta, F. (2024). Çağatay Hanlığı'nda Vergi. *Anasay* 28, 1-10.

Abstract**Research Article**

The Chagatai Khanate, which found its place on the stage of history under the name of Chagatai Khan, the son of Genghis Khan, is geographically located in the heart of the Mongol Empire. When the Mongol unity brokedown, it continued to remain in the middle of other Mongol nations. Chagatai Khanate is located on the Silk Road route due to its location. On the other hand, Chagatai Khanate spent its foundation years under the shadow of the Great Khanate. Therefore, it had difficulty in acting independently. Chagatai Khanate is the Mongolian branch state about which the contemporary sources give the least information. Therefore, our knowledge about the economic structure of Chagatai Khanate is quite limited. Since it was under the influence of the Great Mongol Khanate, at least in its early periods, its economic structure was dependent on it. This study will focus on the tax policies of the Chagatai Khanate and the tax items collected within the Khanate.

Keywords: Mongol, Chaghatai Khanate, Economy, Tax.

Received:11/01/2024

Accepted:11/05/2024

Cite this article as:

Orta, F. (2024). Taxation in Chaghatai Khanate. *Anasay* 28, 1-10.

* Bu makale yazarın hazırladığı "Çağatay Hanlığı'nın İktisadi Tarihi" başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.
*Doktora Öğrencisi, Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, e-posta: fatihortaa@gmail.com, **ORCID ID** <https://orcid.org/0000-0003-1292-5249>.

EXTENDED ABSTRACT

The Chagatai Khanate, which found its place on the stage of history under the name of Chagatai Khan, the son of Genghis Khan, is geographically located in the heart of the Mongol Empire. When the Mongol unity broke down, it remained in the middle of other Mongol nations. Chagatai Khanate is located on the Silk Road route due to its location. On the other hand, Chagatai Khanate spent its foundation years under the shadow of the Great Khanate. Therefore, it had difficulty in acting independently. Although Chagatai Khanate had difficulty in remaining independent due to its central location, it continued to be economically important. An important part of the Silk Road route extending from China to Anatolia is located within the borders of Chagatai Khanate. Chagatai cities such as Samarkand, Bukhara, Ürgenç, Beşbalık are among the most important stops of the Silk Road in the region. The rulers of Chagatai Khanate were aware of this important feature of their state. However, the khans' inclination towards trade is very important. It is known that Genghis Khan, the founder of the Mongol Khanate, attached great importance to trade and commercial activities. The massacre of the Mongolian embassy delegation in Otrar, including merchants, led Genghis Khan to go on an expedition against the Khwarzemshahs. By doing so, Genghis Khan showed that he attached great importance to trade and merchants. This is the historical equivalent of the fact that trade could not be ignored in the Chagatai country where the Law of Genghis Khan was strictly enforced. Since its foundation, the Chagatai Khanate has been engaged in a kind of struggle for independence against other Mongol nations, especially the Great Khaganate. It is quite difficult to carry out this struggle without an economic basis. Compared to other Mongolian nations such as the Great Khaganate, the Golden Horde Khanate and the Ilkhanids, the economic structure of the Chagatai Khanate was relatively weak. There are a number of reasons for this economic weakness. Foremost among these is the fact that the Khanate remained in the shadow of the Great Khaganate. The most important consequence of this situation is that the management of its economy was not left to itself. During the process of separation from the Great Khanate, this situation will undergo some changes. Another reason is that different groups of people with different characters lived in the Khanate. The Chagatai Khanate had a social structure consisting of nomadic and urban people. The characters of the people forming this social structure are quite opposite to each other. This contrast led to crises within the Khanate many times. This, in turn, caused the economic structure not to be fully established and constituted an obstacle to the full functioning of the economy. On the other hand, the Chagatai khans realised this situation to their detriment and gave importance to trade. However, it is seen that this happened in the years after the establishment. Therefore, Chagatai Khanate could not fully benefit from the opportunities offered to them by the historical Silk Road. The Chagatai Khanate seems to be the Mongolian branch state about which the periodical sources provide the least information. The Khanate appeared on the stage of history in a period when the tradition of historiography was weak. Of course, the fact that they were established in a geography where the negative effects of the Mongol invasion were felt most severely is also effective in this. Therefore, our knowledge on the economic structure of the Chagatai Khanate is quite limited. Therefore, it is not certain which taxes were collected in the Khanate. Some conclusions can be drawn by combining the little information given in the sources. Accordingly, it is seen that tax items such as kopçur, tamga and kalan were collected in Chagatai Khanate. These taxes are in accordance with the social structure of Chagatai Khanate. In addition to these tax items, it can be assumed that some taxes with various purposes were also collected. In particular, we can think that some taxes that appear in Uyghur documents could have been collected in the Chagatai Khanate. This study will focus on the tax policies of the Chagatai Khanate and the tax items collected within the Khanate.

Giriş

Çağatay Hanlığı, diğer Moğol uluslarına nazaran daha sade bir devlet teşkilatına sahiptir. Bunda konargöçer yaşantının büyük etkisi olmakla beraber tek sebebi bu değildir. Çağatay Hanlığı'nın devlet teşkilatının diğer unsurları gibi maliyesine ilişkin bilgilerimiz de mahduttur. Bundan ötürü Çağatay Hanlığı'nda mevcut vergi politikaları ve kalemleri hakkındaki bilgilerimiz zayıftır. Yine de buna karşın elimizde Çağataylıların topladıkları bazı vergiler hakkında veriler bulunmaktadır. Eski Uygur vesikalarının bu noktada büyük bir açığı kapattığını söyleyebiliriz. Cüveynî ve Reşidüddin gibi dönemin önemli müverrihlerinin eserlerinde Moğolların vergi kalemleri hakkında bilgiler bulunmasına karşın, bunlar ve benzeri kaynaklar, Çağatay Hanlığı'ndaki vergi politikaları, kalemleri ve işleyişine ilişkin derin bir sükut içerisinde. Mesela, el-Ömerî, Çağatay Hanlığı'ndan bahsettiği satırlarda bölgede yetişen bitkilerden üretilen ürünlere, madenlere hanların ve şahsiyetlerine kadar pek çok konu hakkında bilgi verirken vergilere ilişkin bir ifadesi bulunmamaktadır.

Çağatay Hanlığı'nın tebaasından topladığı ve ticaretten elde ettiği vergiler, en büyük gelir kalemlerinden birisini teşkil etmektedir. Çağatay Hanlığı'nda *kopçur*, *tamga* ve *kalan* vergilerinin toplandığını biliyoruz. Diğer Moğol uluslarının aksine tarihi kaynaklarda Çağatay Hanlığı'nın vergi sistemi ve vergi kalemlerine ilişkin malumatın azlığı nedeniyle, hem bu vergilerin toplama yöntemlerinin hem de başkaca vergilerin olup olmadığının muğlaklığı konunun açıklığı kavuşmasını engellemektedir.

1. ÇAĞATAY HANLIĞI'NIN VERGİ POLİTİKASI

Cengiz Han, büyük bir fatih olduğu gibi devlet idaresinde ekonominin ve ticaretin ne kadar etkili olduğunu bilen hükümdardı. Bundan dolayı fetihlerle devletin büyümesinin ve genişlemesinin önemli olduğunun farkında olduğu gibi; ticaret ve vergi gibi maliye ile ilgili işlerin de devlet idaresinde ne derece etkili olduğunu biliyordu. Bundan dolayı Cengiz Han, mali yapının oluşmasında ön planda yer almıştır. Moğollarda vergi koymakla ilgili kararlar Cengiz Han Yasası'na dayanarak alınırdı (Kılıç, 2017, s. 516).

Kaynaklarımız, Çağatay Hanlığı'nın vergi politikaları hususunda sessizdir. Bu sessizliğin devletin bidayetinden nihayetine kadar devam ettiği görülmektedir. Diğer taraftan elimizde Çağatay Hanlığı'nın vergi politikasının nasıl olduğunu gösterebilecek bazı veriler de bulunmaktadır. Bu veriler, genellikle Çağatay Hanlığı'nın Büyük Moğol Hanlığı'nın gölgesinde bulunduğu döneme ilişkindir.

Büyük Moğol Hanlığı'nda Ögedey Han, mali işlerle ilgili alınacak kararlarda ağabeyi Çağatay Han'ın düşüncelerine önem vermiştir. 1231 yılında Ögedey Han'ın Moğol tebaasına yüzde bir oranında vergi koyması, posta teşkilatının kurulması, otlakların bakımı gibi konularda ilk önce kardeşi Çağatay Han'a müracaat ederek onayını aldığı görülmektedir (Kushenova, 2013, s. 81). Bu durum Çağatay Han'ın idaredeki etkinliğini gösterdiği gibi mali işlere olan temayülünün de işaretidir. Buna ilaveten, Çağatay Han'ın, babası Cengiz Han'ın ortaya koyduğu kuralları en iyi bilen ve tatbik eden kişi olarak kabul edilmesi, Ögedey Han'ın idari ve mali işlerle ilgili konularda ona müracaat etmesinde oldukça etkili bir amil olduğu görülmektedir.

Çağatay Hanlığı'nda vergi anlayışının gelişmesinde ve vergi politikalarının tespit edilmesinde Mahmud Yalavaç ve çocukları etkili olmuştur. Mahmud Yalavaç, esasen Harzemli bir Müslüman olup Cengiz Han tarafından Harzemşah Muhammed'e elçi olarak gönderilmiştir (Dayı, 2015, s. 64). Mahmud Yalavaç, Cengiz Han'ın Batı seferinde gösterdiği yararlılıklarla onun yakın çevresinde yer almayı başarmıştır. Buna ilaveten onu bu çevrede tutan şey ise mali işlerle ilgili bilgisidir. Mahmud Yalavaç ve oğlu Mesud Yalavaç, para, vergi ve ceza ile ilgili bütün işlerden mesuldü (Dayı, 2015, s. 65). Mahmud Yalavaç'ın Moğollar nezdinde itibar kazanmasının arkasında vergi işlerine getirdiği düzenleme yatmaktadır. Mahmud Yalavaç, Moğol İmparatorluğu'nda *Dink* sistemini tatbik etmeye başlamıştır. Buna göre, vergilendirme haneden ziyade çalışan kişilere göre yapılmaya başlanmıştır (Dayı, 2015, s. 65). Mahmud Yalavaç'ın bu

vergi toplama sistemi, Cengiz Han zamanının bir diğer mühim ismi Yeh-Lu Ch'u-Ts'ai'nin hane başı vergilendirme sistemine oranla, hazineye daha çok gelir getirdiği için uygulamada kalmıştır (Kushenova, 2007, s. 233).

Mahmud Yalavaç ve oğulları, Moğollar nezdinde yüksek bir itibara sahiplerdi. Tarabi isyanından sonra Mahmud Yalavaç görevden alınsa da Ögedey Han'ın tasarrufuyla görevine iade edildi (Yılmaz, 2020a, s. 215). Tarabi isyanından sonra Çağatay Han ile arası açılmasına rağmen daha sonra gelişen olaylar neticesinde Mahmud Yalavaç ve oğlu Mesud Yalavaç'ın ölümlüğüdür. Hemen hemen bütün Türkistan bölgesini idare etme görevi Mahmud Yalavaç ve oğlu Mesud Yalavaç'a tevdi edilmişti (Cüveynî, 2022, s. 130, 137). Yalavaç ailesi, Cengiz Han zamanındaki konumunu Ögedey Han zamanında muhafaza etmeye devam etti. İlhanlı dönemi vüzerasından ve müverrihlerinden Reşidüddin'in kaydına göre, şehirlerin idaresi ile alınacak vergilerin ve miktarların belirlenmesi görevi Mahmud Yalavaç ve ailesine bırakılmıştır (Reşidüddin Fazlullah-ı Hemedanî, 1995, s. 705). Bize göre, Çağatay Hanlığı dâhilinde, özellikle Büyük Hanlık'tan kopuş sürecinde ve sonrasında yürürlükte olan vergilendirmede Yalavaç ailesinin vergi politikaları muteber görülerek tatbik edilmeye çalışılmıştır.

2. ÇAĞATAY HANLIĞI'NDA VERGİ KALEMLERİ

Çağatay Hanlığı'nda ülke içerisinde yaşayan şehirlilerden ve bozkır sekencesinden temin edilen vergiler, devlet bütçesinin önemli bir kısmını teşkil etmektedir. Bu minvalde, elimizdeki bilgilere istinat ederek, Çağatay Hanlığı dahilinde toplanan vergileri şöyle sıralamak mümkündür: *Kopçur*, *tamga* ve *kalan*. Aşağıda bu vergilerin kökenleri, işlevleri ve Çağatay Hanlığı'ndaki önemlerine ilişkin bilgi verilecektir.

2.1. Kopçur

Çağatay ülkesinde toplandığını kesinlikle bildiğimiz vergi *kopçur*dur. *Kopçur*, *kupçur*, *kopçır* gibi farklı şekillerde de yazılabilmektedir. Moğolca bir kelime olan *kopçur* kelimesi Lessing'in sözlüğünde *gobçigur* olarak yer almış ve "gümrük vergisi" olarak karşılanmıştır (Lessing, 2003a, s. 569). Ne var ki *kopçur* vergisi Moğollarda gümrükle ilişkili olarak kullanılmamıştır. Cengiz Han zamanından beri toplandığını bildiğimiz bu verginin toplanma amacının ne olduğu hususunda farklı görüşler bulunmaktadır (Lkhundev, 2013, s. 173).[†] Buna rağmen tarihî kaynaklar ve mevcut araştırmalar, *kopçur* vergisinin bir çeşit hayvan vergisi olduğunu ve konargöçerlerden temin edildiğini göstermektedir. Böyle olmakla birlikte, *kopçur* vergisi, Çağatay Hanlığı'nda konargöçerlerden alınan hayvan vergisi iken, Altın Orda Hanlığı'nda adam başı alınan vergiye ve mera vergisine dönüşmüştür (Kamalov, 2009, s. 164).

Cüveynî, Cengiz Han'ın ordusundan bahsederken bu ordunun ihtiyaçlarını temin etmek için halkın her türden destek vermesinin yanında bu iş için halktan toplanan vergiler arasında *kopçur* vergisini de saymaktadır (Cüveynî, 2022, s. 89). *Kopçur*, göçebelerin hükümdara ödediği yüzde birlik bir vergidir (Ebü'l-Ferec İbnü'l İbri, 2011, s. 25; Paulenz, 2020, s. 42; Kafalı, 1976, s.135). Moğolların Anadolu'yu ele geçirme sürecinin tanıklarından olan Ebü'l Ferec İbnü'l-İbri, sürüsünde yüzden aşağı hayvanı olanlardan *kopçur* alınmadığını ifade etmiştir (Ebü'l Ferec İbnü'l İbri, 2011, s. 25). Konargöçerin beslediği ve sahip olduğu sürünün büyüklüğüne göre ödediği *kopçur* vergisinin miktarı artar veya azalır. Fakat bu vergiden alınan oran değişmezdi. *Kopçur* vergisinin de her vergi gibi belirli bir ödeme dönemi bulunmaktaydı. Bu verginin, genellikle, yılın başında tek seferde toplandığı görülmektedir (Raşid-al-din, Fazlullah 2011, s. 420).

Diğer taraftan *kopçur* vergisinden muaf tutulan kesimler de vardır. Cengiz Han'ın soyundan gelenler, evlilikle müttefik olan aileler, yiğitlikleri ve hizmetleri neticesinde kendisini gösteren düşük statüdeki kişiler *kopçur* vergisini ödemekten muaf tutulmuşlardır (Martinez, 2022, s. 176). Nasıreddin Tusi'ye göre, alimler ve din adamları, ihtiyar, hasta ve çocuklar da *kopçur*

[†] Çağbayır, sözlüğünde, *kopçur* için 'kopçır' biçimini kullanmış ve "bir vergi türü" tanımlamasını kullanmıştır. (Çağbayır, 2007, s. 2742).

vergisi muafiyetinden faydalanmışlardır (Yaltkaya, 1939, s. 14). Reşidüddin'in kaydına göre alimler ile Ali'nin soyundan gelenlerin yanı sıra idama mahkum edilenlerin aileleri de *kopçur* vergisinden muaf tutulmuşlardır (Rashid al-din Fazlullah, 2011, s. 371).

Eski Uygur vesikalarında da yer alan *kopçur* vergisi, bu vesikalara göre, konargöçerlerden hayvanları için alınır ve *kalan* vergisi kadar yaygındır (İzgi, 2017, s. 306). Moğollar, Uygur topraklarını fethettikten sonra *kopçuru* benimseyerek tatbik etmeye başladılar (Vural, 2022, s. 26). Burada şunu da ifade etmek gerekmektedir ki Uygur vesikalarında görülen bir uygulamanın Moğol çağında da faal olarak kullanılması, bozkırdaki tarihsel sürekliliğe ve Uygurların Moğollar üzerinde ne kadar etkili olduğunu göstermektedir.

Kafalı'ya göre *kopçur*, *mal* ve *talay*, *tamga* ve *kalan* gibi vergilere kıyasla daha çok Çağataylıların şartlarına uymaktadır (Kafalı, 2005, s. 64). Çağatay Hanlığı sahasında en çok toplanan vergi olan *kopçur* (Lkhundev, 2013, s. 176), mükelleflerden aynî olarak yani mal karşılığında alınır. İzgi'ye göre *kopçur* daha ziyade hayvan olarak ödense de para veya darı karşılığında da ödendiği görülmektedir (İzgi, 2017, s. 307). Cüveynî'nin nakline göre, *yam* teşkilatının işlemesi için mevcut posta istasyonunun bulunduğu bölge halkından da *kopçur* vergisi alınır (Cüveynî, 2022, s. 91). Cüveynî'nin *kopçur* vergisini tespit üzere üst düzey devlet görevlilerinin yetkilendirildiğini söylemesi (Cüveynî, 2022, s. 428), devletin bu vergiye özel bir önem verdiğini göstermektedir.

2.2. Tamga

Çağatay Hanlığı dâhilinde toplanan bir diğer vergi kalemi *tamga*dır. *Tamga* kelimesi bugün Moğolcada kendisine yer bulsa da esasen Türkçe menşeli bir kelimedir. Pochekaev, *tamga* teriminin ve kurumunun Türkçe olduğunu ve Türk etkisi altında Cengizli devletlerde yaygınlaştığı kanaatini taşımaktadır (Pochekaev, 2014, s. 80). *Tamga*, Asya Hunlarından beri mevcut bir kelime olup Köktürk ve Yenisey kitabelerinde, Uygur belgeleri ile *Divan-ı Lügat'it-Türk* ve *Kutagdu Bilig* gibi eserlerde *tamga* kelimesine rastlanılmakta olup bu kelimenin kullanımının yaygınlık kazanması ise Moğol çağına tesadüf etmektedir (Donuk, 1988, s. 84; Tezcan, 1990, s. 5-8).

Eski Türklerde *tamga* kelimesi, “el ile yapılan motif” anlamını karşılamaktaydı (Halaçoğlu, 1993, s. 454). Keza günümüz Türkçesinde de damga şeklinde mevcut olup hemen hemen aynı anlamı taşımaktadır: “*Bir şeyin üzerine belli bir maksatla basılan işaret, mühür, nişan, kaşe*” (Kubbealtı Lügatı, <http://lugatim.com/s/DAMGA>). Çağdaş Moğolcadaki anlamının karşılığı ise “*damga, mühür, pul*” şeklindedir (Lessing, 2003b, s. 1196). Çağbayır'ın sözlüğünde, bu anlamalara ek olarak, *tamga* için “*dağlamak suretiyle vurulan nişan*” ifadesi kullanılmıştır (Çağbayır, 2007b, s. 4572). Moğol tarihi için oldukça kıymetli bilgileri bize sunan Cüveynî, *tamga* kelimesinin anlamını “*mühür*” olarak vermiştir (Cüveynî, 2022, s. 497). *Tamga*, Avrasya'daki Türk-Moğol boyları tarafından bir nevi mülkiyet simgesi olarak da kullanılmıştır (Pochekaev, 2014, s. 79). Bu durum en bariz şekilde Oğuz boylarının işaretlerinde görülmektedir. Bununla birlikte *tamga* kelimesi, Moğolca, Farsça, Rusça gibi muhtelif dillere de geçmiştir (Kubbealtı Lügatı, <http://lugatim.com/s/DAMGA>).

Tamga ile ilgili olarak bu temel bilgileri verdikten sonra *tamga* vergisinin Moğollardaki kullanım amaçlarına ve şekillerine bakalım. *Tamga*, bütün ticari faaliyetlerden yüzde beş oranında alınan bir vergidir (Paulenz, 2020, s. 42). Kafalı, *tamga* vergisinin tüccar tarafından pazarda satışa sunulan veya pazar yerine getirilen bütün mallardan alındığını belirtmektedir (Kafalı, 1976, s. 135). Zeki Velidi Togan da *tamga* vergisini tüccardan ve pazara getirilen maldan alınan dolaylı vergi olarak nitelemektedir (Togan, 2019, s. 426). Bu noktada Kafalı ve Togan'ın *tamga* vergisine neredeyse aynı şekilde yaklaştıkları görülmektedir. *Tamga* vergisinin Altın Orda Hanlığı'nda da ticari faaliyetlerden elde edilen bir vergi olarak karşımıza çıkmaktadır (Kamalov, 2009, s. 164). *Tamga* vergisi, Altın Orda Hanlığı bakiyesi siyasi teşekküllerden birisi olan Kırım Hanlığı'nda da yürürlükte kalmaya devam etmiştir (Arpacı, 2023, s. 306-307).

Tamga vergisini ödemekten muaf tutulan kesimler de vardır ki bunların en başında din adamları gelmektedir. Biz bunun en bariz örneğini Altın Orda hanlarının Rus din adamlarına verdikleri yarlıklarda görmekteyiz. Mengü Timur Han'ın Rus metropoliti Kiril'e ve Özbek Han'ın Rus metropoliti Petro'ya verdikleri yarlıklarda din adamlarının vergi vermekten muaf tutulduklarını ifade ettikleri satırlarda *tamga* vergisi de yer almaktadır (Kamalov, 2009, s. 165; Özyetgin-Kemaloğlu, 2017, s. 43, 67).

Tamga kelimesi, sadece bir çeşit vergi olarak kullanılmamıştır. Yazışmalarda ve paraların üzerinde de damgalar mevcuttur. Çağatay sahasında darp edilen paraları incelediğimiz takdirde her hanın kendisine mahsus *tamga/damga* ile sikke kestirdikleri görülecektir. Buradan da anlaşılacağı üzere *tamganın* ekonomik bir yönü olduğu gibi para vb. metaller üzerine basılmasının da hükümdarlık ve devlet idaresi ile ilintili bir yönü daha vardır.

Çağatay Hanlığı'nın İpek Yolu'ndaki mümtaz konumundan ötürü, onların idaresi altındaki coğrafyada ticari faaliyetlerin yoğun bir şekilde seyrettiği görülmektedir. Moğollar arasında yaşanan iç savaş yıllarında dahi bu ticari akışın aksamaması için çaba sarf edilmiştir (Biran, 2007, s. 33). Floransalı ünlü tüccar ve politikacı Pegolotti'nin, "*Tana'dan Cathay'a gidilen yol, gündüz veya gece, bu yolu kullanan tüccarlara göre, kesinlikle güvenlidir*" (Pegolotti, 1916, s. 152) şeklindeki kaydı, bu dönemde Moğol idaresindeki ticaret yollarının güvenilirlik durumunu göstermektedir. Ticaret yollarının işlerliğini ve güvenliğini kaybetmemesi için oldukça fazla ihtimam gösteren Çağataylıların, kendi sınırları içerisinde gerçekleşen ticaretten vergi almamaları mümkün değildi. Bu sebeple Çağatay ülkesinde ticari faaliyetlerden *Tamga* vergisinin alındığını düşünüyoruz. Togan da *tamga* vergisinin dört Moğol ulusunda uygulandığını düşünmektedir (Togan, 2019, s. 426). Bununla beraber, Togan, Çağataylılara ait Semerkand ve Buhara gibi şehirlerde gelişmiş bir ticaret hacmi olması ve yüksek *tamga* vergisi elde edilmesinden ötürü bu şehirlerde kopçur ve kalan vergilerine muafiyet tanındığını ifade etmektedir (Togan, 2019, s. 426).[‡]

Buna ilaveten, *tamga* vergisi Çağatay Hanlığı'nın inkırazından sonra da varlığını devam ettirmiştir. Pochekaev, *tamga* vergisinin Cengizli devletlerdeki en kârlı vergilerden birisi olduğu fikrinden yola çıkarak Moğol sonrası idareler tarafından da kullanıldığını düşünmektedir (Pochekaev, 2014, s. 83).

2.3. Kalan

Çağatay toprakları içerisinde toplandığı düşünülen bir diğer vergi kalemi *kalan*dır. *Kalan*, Moğol İmparatorluğu'nda tabii bölgelerden toplanan bir vergidir. Caferoğlu'nun hazırladığı *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*'nde *kalan* için "*arazi vergisi*" karşılığı kullanılmıştır (Caferoğlu, 1968, s. 162). Spuler, *kalam* "*emlak vergisi*" manasıyla karşılaşmıştır (Spuler, 2011, 337). İzgi'ye göre *kalan*, bir çeşit toprak vergisidir fakat bütün arazilerden alınıp alınmadığı bilinmemektedir (İzgi, 1987, s. 110). Bu verginin ödenmesi para yahut pamuklu kumaş karşılığında gerçekleşirdi. Uygur sivil belgelerine göre *kalan*, yerleşik nüfustan topraklarına göre toplanırken pamuklu bez karşılığında da bu vergi ödenebilirdi. Moğol İran'ında askeri hizmetle de ödenebilmekteydi. Bu yüzden bu verginin uygulaması bölgeden bölgeye farklılık göstermektedir (Matsui, 2004, s. 57; Dayı, 2020, s. 417; İzgi, 1987, s. 111). Mönğke Han'ın iktidara gelir gelmez yayımladığı yarlığında *kalan* vergisi üzerinde durulmuştur. Abul Ferec'e göre fakirlerden yılda bir, zenginlerden yılda 10 dinar *kalan* alındığı yazılıken Reşidüddün'deki bir kayıta fakirlerden bir, zenginlerden yedi dinar alındığına ilişkin bir ifade vardır (Gregory Abû'l Farac, 1950, s. 554; Rashid al-Din, 197, s. 231). Mönğke Han'ın çerçevesini tespit ettiği bu vergi uygulaması, sonraki yıllarda Türkistan, Kuzey Çin ve İran'da da tatbik edilmeye devam etmiştir (Yılmaz, 2020a, s. 216).

[‡]İlhanlılarda da bu uygulama görülmüş ve Tebriz ve Sultaniye şehirlerinde *kopçur* ve *kalan* vergilerine muafiyet tanınmıştır (Togan, 2019, s. 426).

Kalan vergisi, bir toprak ve ziraat vergisi hüviyetinde olmakla Çağataylıların temel özelliklerine pek uymadığı düşünülebilir. Nispeten daha fazla konargöçer ve muhafazakar bir hayat tarzına sahip Çağatay ulusunda bir ziraat vergisinin olup olmayacağı sorusu akla gelebilir. Fakat Çağatay Hanlığı, bünyesinde konargöçer halkı barındırdığı gibi yerleşik nüfusa da sahiptir. Çağatay Hanlığı, şehirleşme kültürünün yoğun olduğu bir bölgeyi hakimiyeti altında bulundurmaktadır. Semerkand, Buhara, Kaşgar gibi şehirleri bünyesinde barındırmaktadır. Bundan dolayı, biz, *kalan* vergisinin Çağatay Hanlığı'nın ziraata elverişli bölgelerinden toplandığı kanaatindeyiz.

Kalan vergisinin toplanması ile ilgili kaynaklarda pek fazla bilgi yer almamakla birlikte bir Uygurca kayıta *kalan* vergisine atıf yapılmaktadır. Yisun Temür dönemine ait olduğu düşünülen bir Uygur belgesinde *kalan* vergisinden bahsedilmektedir (Matsui, 2004, s. 62). Son dönem Çağatay hükümdarlarına ilişkin bir kronoloji de sunan bu kayıta, Kebek Han ve Yisun Temür zamanlarında *kalan* vergisinin nasıl toplandığına ilişkin bilgiler vardır. Buna göre, Kebek Han zamanında *kalan* vergisi toplanırken bahçe işleriyle uğraşan kimselerden alınmazdı (Clark, 1975, s. 197).

Eski Uygur sivil belgelerinden birisinde Tuğluk Temür Han devrinde *kalan* vergisinin toplanmasına ilişkin bir kayıt bulunmaktadır. Bu vesikada Tuğluk Temür Han'dan önceki hanlar listelenmiş ve hanların elçileri vasıtasıyla halktan *Kalan* vergisi aldıkları fakat incü[§] bağcılarında *kalan* vergisi almadıkları kaydedildikten sonra halkın vergilerinin çoğaldığı gerekçesiyle bir kişinin *ablan* vergisi vermesi istenirse bahçelerinin hanın olmasını istedikleri kaydedilmiştir (İzgi, 1987, s. 110-111). Devrin ekonomik koşullarını yansıtan bu kayıttan halkın ekonomik olarak zorluk yaşadığını çıkarmamız mümkündür. Yılmaz'a göre, Çağatay Hanlığı'nın dağılma evresinde tahta çıkan Tuğluk Temür Han'ın saltanatı, ekonomik sıkıntıların vergi muafiyetleriyle çözüme kavuşturulmaya çalışıldığını göstermektedir (Yılmaz, 2020b, s. 257).

Eski Uygur vesikalarında *kalan* vergisinin uygulama şekillerinden bahsedildiği gibi bu vergiyi toplayan memurlardan bahsedilmiştir (Caferoğlu, 1934, 39). Bunların Uygurlarda kullanıldığı şekliyle Moğollara geçtiği görülmektedir. Çağatay Hanlığı'nda *kalan* vergisini toplayan devlet memurlarına *Kalançı* / *Kalançı*, bu vergiyi ödemekle mükellefe kişilere de *Kalanlıg* / *Kalanlıg* denilmektedir (Caferoğlu, 1968, s. 162; Doğan & Usta, 2014, s. 162). *Kalan* vergisinin Deşt-i Kıpçak ve İran'daki diğer Moğol uluslarında da önemli bir vergi kalemi olduğunu biliyoruz (Kafalı, 1976, s. 135; Kılıç, 2017, s. 519-520; Dayı, 2020, s. 417; Togan, 2019, s. 426). Altın Orda Hanlığı'nda da *kalan* vergisini toplayan memurlara *Kalançı* denilmektedir (Kılıç, 2017, s. 520; Caferoğlu, 1934, s. 39). Diğer taraftan Cengiz Han zamanında *kalan* vergisinden alimler ve yargıçların muaf tutulduğu bilinmektedir (İzgi, 1987, s. 111). Bu uygulamanın, Cengiz Han yasalarının katı bir şekilde tatbik edildiği veya edilmeye çalışıldığı Çağatay Hanlığı'nda da mevcut olduğunu düşünmekteyiz.

2.4. Diğer Vergiler

Kalan, *tamga* ve *kopçur* gibi toplandıklarına ilişkin hemen hemen net bilgilere sahip olduğumuz vergi kalemleri haricinde de Çağataylıların topladığı ve toplama ihtimalinin bulunduğu vergi türleri mevcuttur. Genellikle eski Uygur belgeleri ekseninde yapılan çalışmalarda bu vergilerin Çağatay Hanlığı'nda da tatbik edildiği kanaati ortaya çıkmaktadır.

Çağatay Hanlığı idarecileri, ülkelerinde seyahat eden yolcuların güvenliklerini sağlamaları karşılığında bir vergi alırlardı. Bu esasen Moğollarda evvelden beri tatbik edilen refakat veya koruma ücreti olarak alınırdı (Martinez, 2022, s. 175). Esasen *yam* hizmetinden faydalananlardan ücret alınması geleneği Mönge Han ile başlamış (Kushenova, 2007, s. 236) ve ondan sonra da bu uygulama hayatta kalmaya devam etmiştir. Tamga vergisinin de seyahat eden yolculardan

[§] Köle, esir, miras, çeyiz gibi anlamları olmakla beraber hükümdar ve ailesiyle beraber yaşayan kişileri ifade eder (Özgüdenli, 2000, s. 281).

alındığı görülmektedir. Bazen de *tamga* ve *kantar* vergilerinin ikisinin birlikte alındığı vakidir (Özyetgin, 2004, s. 49). Bununla birlikte Altın Orda Hanlığı'nda tabi devletlerden de vergi alındığı görülürken (Kafalı, 1976, s. 135) Moğol İran'ında tabi devletlerden haraç adıyla anılan bir vergi tahsil edilirdi (Spuler, 2011, s. 352-356). Fakat böyle bir vergi kalemine Çağataylılarda rastlamak mümkün değildir. Muhtemelen bunun en büyük sebebi, Çağataylıların diğer Moğol ulusları arasında sıkışıp kalması ve kendilerine metbu olan yabancı bir devletin olmamasıdır.

Kalan, *kopçur* ve *tamga* haricinde bir başka vergi kalemi daha olabileceğine dikkat çeken Kafalı, Togan'a istinat ederek, *galenin* Çağataylılarda da vergi olarak toplanabileceğini ifade etmiştir (Kafalı, 2005, s. 64-65). Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa* adlı eserinde *galle* kelimesinin karşılığının buğday ve tahıl olduğunu göstermiştir (Cüveynî, 2022, s. 172, 285). Togan, *galenin* ordunun erzak ve hayvan ihtiyaçlarını karşılamak için aynı olarak alındığını ifade etmektedir (Togan, 2019, s. 427).

Yılmaz, Uygur vesikalarında yer alan bazı vergi kalemlerinin Çağatay Hanlığı'nda yürürlükte olabileceğini ifade etmiştir. Yılmaz'a göre, *tartmak*, *şer-i kabala*, *borla tamgası*, *tabanlıg*, *urub*, *çariğ*, *işküç/karubar*, *süsün*, *ülüfe*, *kavut*, *kapaz*, *tarıg* gibi Uygur belgelerinde rastlanılan bu vergi kalemleri Çağatay Hanlığı'nda caridir (Yılmaz, 2020a, s. 217-218). Çağatay Hanlığı'nda İslam dininin etkisini göstermeye ve İslamlaşma süreci başladıktan sonra *cizye* gibi şeri vergilerin Çağatay ülkesindeki vaziyeti hakkında da malumatımız bulunmamaktadır. Kronolojik olarak bakıldığında Çağatay Hanlığı zamanına tesadüf eden bazı belgelerde geçen mezkur vergilerin Hanlık dahilinde uygulamada olabileceği düşünülebilir. Bunların haricinde Çağataylılardaki vergileri ve uygulama pratiklerini, kaynakların yetersiz malumat vermesinden ötürü bilemiyoruz.

Sonuç olarak, Çağatay Hanlığı'nın vergi politikaları ve vergi kalemleri hakkında kaynaklar sınırlı bir imkan tanımaktadır. Tarih yazıcılığı geleneğinin oldukça sınırlı oluşu bunda büyük bir etkindir. Yine de bu sınırlılık haline rağmen belli başlı vergi kalemlerinin neler olduğunu tespit edebiliyoruz. Çağatay Hanlığı'nda tatbik edildiğinden neredeyse emin olduğumuz vergi kalemleri *kopçur*, *tamga* ve *kalan*'dır. Diğer taraftan Uygur sivil belgelerinde tesadüf ettiğimiz uygulanma ihtimali bulunan vergi kalemleri de karşımızda durmaktadır. Çağatay hükümeti devrine tekabül eden bu vergilerin Hanlık dahilinde temin edilen vergi kalemleri olabileceğini düşünüyoruz.

Etik Beyan

“Çağatay Hanlığı'nda Vergi” başlıklı çalışmanın yazım sürecinde bilimsel kurallara, etik ve alıntı kurallarına uyulmuş; toplanan veriler üzerinde herhangi bir tahrifat yapılmamış ve bu çalışma herhangi başka bir akademik yayın ortamına değerlendirme için gönderilmemiştir. Bu araştırma etik kurul kararı zorunluluğu taşımamaktadır. Makale, Etik Kurulları Yayın Etiği Komitesinin (Committe on Publication Ethics-COPE) yazar, hakem ve editörler için belirtilen kurallardan yararlanılarak oluşturulmuş olan Anasay dergisi etik kuralları çerçevesinde yazılmıştır.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız

Çıkar Çatışması: Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir.

Finansal Destek: Yazar, bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author declares that they have no competing interest.

FinancialSupport: The author declared that this study has received no financial support.

KAYNAKÇA

- Alaaddin Ata Melik Cüveynî. (2022). *Tarih-i Cihan Güşa*. (Çev. Mürsel Öztürk). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Arpacı, M. (2023). *Kırım Hanlığı'na Ait Resmi Yazışmalardaki (16.-18. Yüzyıllar) İdari, Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Terimler*. Yayınlanmamış doktora tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi, İstanbul.
- Pegolotti, F. B. (1916). Notices of the Land Route to Cathay. *Cathay and the Way Thither III*. (Ed. Henry Yule). New Delhi: Munshiram Manoharlal Publisher Pvt. Ltd.
- Caferoğlu, A. (1934). Uygurlarda Hukuk ve Maliye İstılahları. *Türkiyat Mecmuası*, 4, 39.
- Caferoğlu, A. (1968). *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Clark, V. L. (1975). On a Mongol Decree of Yisün Temür. *Central Asiatic Journal*. 19 (3), 194-198.
- Çağbayır, Y. (2007a), *Ötüken Türkçe Sözlük III*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Çağbayır, Y. (2007b). *Ötüken Türkçe Sözlük IV*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Dayı, Ö. (2015). Mahmud Yalavac'ın Moğol İmparatorluğundaki Faaliyetleri. *Current Research in Social Science*, 3, 64-65.
- Dayı, Ö. (2020). *Moğolların Teşkilat ve İdari Tarihi & İran Moğolları 1220-1295*. Ankara: Altınordu Yayınları.
- Doğan, İ., & Usta, Z. (2014). *Eski Uygur Türkçesi Söz Varlığı*. Ankara: Altınpost Yayıncılık.
- Donuk, A. (1988). *Eski Türk Devletlerinde İdari-Askeri Unvan ve Terimler*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.
- Ebü'l Ferec İbnü'l İbri. (2011). *Târîhu Muhtasari'd-Düvel*. (Çev. Şerafeddin Yalıtıkaya). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Gregory Abû'l-Farac. (1950). *Abû'l Farac Tarihi II*. (Çev. Ömer Rıza Doğrul). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Halaçoğlu, Y. (1993). Damga. *TDV İslam Ansiklopedisi*, 8, 454.
- İzgi, Ö. (1987). *Uygurların Siyasi ve Kültürel Tarihi (Hukuk Vesikalarına Göre)*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- İzgi, Ö. (2017). Uygurlardaki Vergilere Ait Bazı Düşünceler. Ekrem, E. & Küçük, S. (Haz.). *Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Kafalı, M. (1976). *Altın Orda Hanlığının Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Kafalı, M. (2005). *Çağatay Hanlığı (1227-1345)*. Ankara: Berikan Yayınevi.
- Kamalov, İ. (2009). *Altın Orda ve Rusya & Rusya Üzerindeki Türk-Tatar Etkisi*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Kaya, Ç. (2023). *Çağatay Hanlığı-Büyük Moğol Kağanlığı Arasındaki Siyasi İlişkiler (Başlangıcından 1320 Yılına Kadar)*. İstanbul: Post Kitap.
- Kılıç, E. (2017). *Altın Orda Devletinin İktisadi Tarihi (XIII-XV. Yüzyıllar)*.Yayımlanmamış doktora tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara.

Kollmar- Paulenz, K. (2020). *Cengiz Han'dan Günümüze Moğollar*. (Çev. Hakan Aydın). İstanbul: Runik Kitap.

Kubbealtı Lügati. 11.01.2023 tarihinde <http://lugatim.com/s/DAMGA> adresinden erişildi.

Kushenova, G. (2007). Cengiz Han'ın İki Valisi Mahmud Yalavaç ve Yeh-Lu Ch'u-Ts'ai: Devlet İdare Anlayışları ve Uygulamaları. *Bilig*, 42, 233-36.

Kushenova, G. (2013). *Ögedey Kaan Devrinde Türkistan ve Maveraiünnehir (1229-1241)*. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık.

Lessing, F. (2003a). *Moğolca-Türkçe Sözlük I*. Ankara: Türk Dil Kurumu.

Lessing, F. (2003b). *Moğolca-Türkçe Sözlük II*. Ankara: Türk Dil Kurumu.

Lkhundev, G. (2013). *XIII-XV. Yüzyıllar Arasında Türk-Moğol Halklarının Sosyo-Kültürel Tarihi*. Yayımlanmamış doktora tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara.

Martinez, A. P. (2022). Kurumsal Gelişme, Gelirler ve Ticaret. (Çev. Mustafa Uyar). Di Cosmo, N, Frank, A. J., Golden, P. B. (Haz.). *İç Asya Tarihi Cengizliler Çağı* içinde. İstanbul: Kronik Kitap.

Matsui, D. (2004). Uigur Peasants and Buddhist Monasteries during Mongol Period: Re-examination of the Uigur Document U 5330 /USp 77). *Tôyôshi Kenkyû*, 63 (1), 55-62.

Özgüdenli, O. G.(2000). İncü. *TDV İslam Ansiklopedisi*, 22, 281.

Özyetgin, A. M. (2004). *Eski Türk Vergi Terimleri*. Ankara: KÖKSAV.

Özyetgin, M., Kemaloğlu, İ. (2017). *Altın Orda Hanlığına Ait Resmi Yazışmalar*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Pochekaev, R. Yu. (2014). Tamgha and Sturggle Against It: On the History of Medieval Turkic Mongol Taxation System. *Golden Horde Review*, 6 (6), 79-80.

Rashid-al-Din. (1971). *The Successor of Genghis Khan*. (Çev. John Andrew Boyle). New York-London: Columbia University Press.

Raşid-al-Din Fazlullah. (1957). *Cami-at-Tavarih*. Bakü: İzdatel'stvo Akademii Nauk Azebaycanskii SSR.

Reşidüddin Fazllullah-ı Hemedanî. (1373). *Câmiu't-Tevarih I*. (Nşr. M. Ruşen, M. Musevi). Tahran: İntişarat-ı Elbruz.

Spuler, B. (2011). *İran Moğolları*. (Çev. Cemal Köprülü). Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Tezcan, M. (1990). *Eski Türklerde Tamga*. Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Atatürk Üniversitesi, Erzurum.

Togan, Z. V. (2019). *Umumi Türk Tarihine Giriş*. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.

Vural, M. (2022). *Moğol Devletlerinde Ticaret ve Vergi Sistemi*. Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Atatürk Üniversitesi, Erzurum.

Yaltkaya, Ş. (1939). İlhanîler Devri İdari Teşkilatına Dair Nasîr-ed-dini Tûsî'nin Bir Eseri. *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, II, 7-16.

Yılmaz, B. (2020a). *Moğolların Türkistan Fethi*. Ankara: Astana Yayınları.

Yılmaz, B. (2020b). Uygur Sivil Belgelerinin Moğol Tarihi Araştırmalarındaki Önemi. *Türkbilig*, 40, 251-260.